

УДК 726.03 (477)

**НИЩЕННЯ КУЛЬТОВИХ АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ПОЛТАВЩИНИ
У ПЕРІОД ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (20-60-і рр. ХХ ст.)***Ольга Тевікова*

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка
36000, м. Полтава, просп. Першотравневий, 24
e-mail: tevikolya@ukr.net

За останні десятиліття в Україні зріс інтерес до релігії як недостатньо освоєної ділянки духовної культури, відбувається переосмислення ролі церкви у житті суспільства. На протигагу поширеним радянською владою стереотипам про непотрібність і культурну малозначимість релігії, нині утверджується думка про її важливість і необхідність для морально-духовного розвитку окремого індивіда зокрема та культури загалом, встановлення людських цінностей та ідеалів, збереження миру та злагоди у суспільстві.

Протягом тривалого історичного розвитку релігія була невід'ємним складником життя українського народу. Існуючи протягом багатьох сторіч у свідомості людей, які належали до українського етносу, а також до інших народів, що мешкали на території України, вона тісно переплелася з національною самосвідомістю та національною культурою, стала одним із визначальних чинників її формування. Саме церкви та монастирі були головними осередками громадського, духовного та культурно-освітнього життя українців.

Непоправимих втрат цій сфері життєдіяльності українського суспільства, його матеріальній і духовній культурі принесла радянська доба, позначена політикою воєнничого атеїзму. Комуністичний режим назавжди увійшов у пам'ять світової громадськості як такий, що не терпів ніякої релігійності серед своїх громадян, безжально боровся з релігією та її проявами. Яскравим прикладом утілення такої політики є історія нищення церков і храмів Полтавщини.

Науковцями досліджувалися різні аспекти релігійно-церковного життя УРСР повоєнної доби, що породило значний історіографічний доробок. Історію релігії та функціонування релігійних інституцій у Полтаві та Полтавській області досліджували у своїх працях М. Бака, В. Войналович, П. Воля, М. Лахижа, О. Нестуля, В. Пащенко та ін. [1-3]. Автори більшою мірою звертали увагу на вивчення таких процесів, як закриття церков і зняття з реєстрації релігій-

них громад, дослідження становища та діяльності різних релігійних конфесій, аналіз політичних і правових засад антицерковної політики радянської влади, механізм політичних репресій тощо. Метою даної наукової розвідки є дослідження кампанії закриття та нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період 20–60-х рр. ХХ ст., що було складовою масштабної антирелігійної кампанії.

Слід зазначити, що культові пам'ятки Полтавщини мають давню історію. Так, перші культові споруди на українських землях, у тому числі у Полтаві, з'явилися ще в часи Київської Русі, чому сприяла активна християнізація. Проте інтенсивне сакральне будівництво розгорнулося на Полтавщині у XVIII ст. – період загального національного піднесення й утвердження у національній архітектурі та мистецтві стилю українського або козацького бароко, що став візитною карткою України в усьому світі.

До найкращих барочних культових ансамблів, що постали у цей час, відносять Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, собор Мгарського монастиря поблизу Лубен, Свято-Успенський собор у Полтаві й ін. Наприкінці XVIII-XIX ст. національне архітектурне будівництво занепадає, що було спричинено процесами національного та культурного гноблення з боку Російської імперії. Зокрема, з 1800 року було заборонено будувати церкви українського типу. Натомість поширюється стиль класицизм, що мав яскраво виражені російські національні мотиви. Класичний стиль у Полтаві репрезентували дзвіниця Свято-Успенського собору, Всехсвятська церква, Миколаївська церква й інші споруди [4].

Із другої половини XIX ст. в архітектурі втрачається стильова єдність, що зумовило появу у Полтаві Спасо-Преображенської церкви (1870) у стилі еклектики, Свято-Троїцької церкви (1894) та церкви Різдва Богородиці (1899) у стилі романтичного модерну, Покровського храму (1903), Свято-Миколаївської церкви у російському стилі й інших храмів [4]. За-

галом на початку ХХ ст. у Полтавській губернії налічувалося близько 1300 храмів, більшість з яких становили видатні архітектурні та культурно-історичні пам'ятки [3].

Утвердження радянської влади та комуністичного режиму на українських землях ознаменували жорстоку антирелігійну кампанію, що передбачала закриття та нищення культових споруд по всій території УРСР, у тому числі і в Полтавській області. Борці з релігією не пошкодували навіть видатних та унікальних архітектурних і культурно-історичних пам'яток. Протягом 1917-1940 рр. були закриті Хрестовоздвиженський монастир, церква при архієрейському будинку у Полтаві, Спасо-Преображенський собор, Успенська кафедральна церква, Миколаївська церква, Сампсонівська церква, Стрітенська церква у Полтаві, Великобудищанський жіночий монастир та інші.

Процес закриття церков супроводжувався вилученням церковних коштовностей, розкраданням цінних культових пам'яток, ліквідацією святих мощів тощо. Наприклад, у Стрітенській церкві знаходилося безліч цінних речей. У тому числі – позолочений триярусний різьблений іконостас, кипарисові хрести під слюдою та сріблом, Євангеліє у красивій срібній палітурці, книга Мінея 1645 року й інші цінні рукописні пам'ятки, які безслідно зникли після закриття храму. Показовим у цьому плані є руйнування родинного склепу Апостолів у церкві Святого Спаса у 1922 році. Так, у ході пошуку дорогоцінних речей – золота та зброї – склеп було відчинено, а його вміст попсовано [5].

Окрім того, радянська держава практично не виділяла коштів на ремонт і реставрацію тих храмів і церков, що продовжували функціонувати, навіть для тих, що перебували на обліку. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо ознайомитись з ситуацією, що склалась на початку 1923 р. з ремонтом Покровської церкви у Полтаві. Зокрема, відібравши Покровську церкву у релігійної громади, яка мала бажання вивести пам'ятку архітектури із аварійного стану, місцева влада коштів на її ремонт так і не знайшла, чим поставила під загрозу загибелі цю пам'ятку культової архітектури виняткової важливості [6]. У 1930 р. ця унікальна пам'ятка культової архітектури взагалі була закрита, а її приміщення передано під склади військовому госпіталю [7].

У 1933 р. для зберігання зерна пристосували Успенський собор у Пирятині, був закритий Спасо-Преображенський монастир, Успенська кафедральна церква у Полтаві, Полтавський

Преображенський кафедральний собор і десятки дерев'яних храмів ХVII ст. Нищили не лише церковні споруди, але й їх фотографічні зображення по музеях.

У зв'язку з початком воєнних дій і фашистською окупацією України радянська влада змушена була припинити на деякий час масштабний антирелігійний наступ. Така позиція держави щодо церкви зберігалася й у повоєнні роки та у перші роки правління М. Хрущова. Проте у другій половині 1950-их рр. із згортанням «відлиги» та утвердженням у державі та партії політичного й ідеологічного волюнтаризму розгортається нова хвиля антицерковної боротьби. Проголошені на ХХІ (січень-лютий 1959 р.) і ХХІІ (жовтень 1961 р.) з'їздах ЦК КПРС думки про «повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР» і початок «розгорнутого будівництва комунізму» у найближчі десятиріччя також спричинили поворот у ставленні до церкви. М. Хрущов заявив, що для переходу до комунізму необхідна не лише потужна матеріально-технічна база, але й належний рівень свідомості всіх громадян [8]. Саме тому, з 1959 року на сфері ідеології було зосереджено особливу увагу, що означало початок рішучої боротьби з церквою з метою обмеження її впливу на населення.

Низка постанов, прийнятих у кінці 50-х – на початку 60-х рр., сформувала відповідну законодавчу базу щодо звуження сфери діяльності церкви та посилення тиску на віруючих. Зокрема, 16 жовтня 1958 р. виходить постанова РМ СРСР №1959 «Про монастирі в СРСР», що пропонувала скоротити кількість монастирів і церковних будинків; 28 листопада 1958 р. ЦК КПРС видав постанову «Про заходи по припиненню паломництва до так званих «святих місць». Різде посилення антирелігійної кампанії викликала постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 р., де були висловлені нові завдання у сфері боротьби з релігією й оголошено про рішучий наступ на «будь-які прояви релігійності» [9].

Особливо нігілістичне та злочинне ставлення до культових споруд-пам'яток, що становили історичну, культурну й архітектурну цінність, проявилось після промови М. Хрущова на січевому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС, в якій він назвав недоцільним та ідеологічно хибним витрачання коштів на ремонт і реставрацію пам'яток історії та культури і взагалі на їх збереження. Внаслідок здійс-

нення «коригування» списку пам'яток до державного реєстру, затвердженого постановою РМ УРСР від 24 липня 1963 р., по Полтавській області було включено лише 13 об'єктів з майже 50, які раніше були визнані пам'ятками архітектури. Це поставило під загрозу знищення такі визначні споруди, як Вознесенська (Пушкарівська) церква XVIII ст. у Полтавському районі, Богоявленська церква початку XX ст. у Глобинському районі, церква Різдва Богородиці XIX ст. в с. Козельщині, Преображенський кафедральний собор XIX ст. у Полтаві, Мгарський монастир XVII ст. поблизу Лубен [10].

Ці та подальші постанови визначили заходи стосовно посилення контролю за церквою всіх органів місцевої та державної влади. Розпочалася практика масового зняття з реєстрації релігійних громад, скорочення кількості церков і молитовних будинків, посилення адміністративного тиску. Так, протягом 1957 р. кількість православних церков і молитовних будинків по УРСР скоротилася на 22 одиниці, 1959 – на 287, а в 1960 р. було закрито понад 850 храмів [11; 12; 13].

У найбільш «передових», або «свідомих» областях (тобто там, де релігійна активність громадян була найменшою) на початку 1960 року було знято з реєстрації до 90% загальної кількості громад. Так, у Запорізькій області з 108 церков залишилися діючими 9. Іншою була ситуація на Західній Україні, де спостерігався значний опір віруючих, через що влада не наважилася піти на такі радикальні заходи. Так, на Тернопільщині було закрито 36% храмів, на Закарпатті – усього 17% [14].

Особлива увага приділялася Полтавській області, де зосереджувалося 62% усіх культових споруд республіки. Саме тому за масштабами руйнації церкви Полтавська область знаходилася у числі перших. Протягом 1955-1965-х років тут було закрито 90% храмів від усіх існуючих на Полтавщині. Із 1959 по 1964 рр. ліквідовано 199 релігійних громад, розібрано 50 церков, скорочено кількість православного духовенства більш ніж удвічі. Значна кількість парафій, позбавлених можливостей постійного обслуговування, зараховувались у категорію «недіючих» і підлягали негайній ліквідації [3; 15].

Більшість культових пам'яток (серед них й унікальні споруди) було знищено назавжди (Всіхсвятська, Покровська, Преображенська й інші церкви). Так, у 1960 р. міськрадою було прийнято рішення про закриття Преображенської церкви «на прохання трудящих міста та області», бо вона знаходилася на території

Центрального колгоспного ринку і начебто «заважала будівництву критого ринку, а також нормальній роботі базару, а її відвідувачі ускладнювали роботу таксомоторного парку, що знаходиться проти церкви та створювали небезпеку для вуличного руху» [1].

Кафедральний собор було перенесено до Макарівської церкви, а саму церкву знесено у 1962 р. Секретар обкому Компартії України Н. Кириченко повідомляв старшого інспектора Ради у справах РПЦ О. Пашкіна, що прибув дослідити релігійну ситуацію у м. Полтаві у березні 1962 р., що «споруда кафедрального собору буде капітально переобладнана під торговельний павільйон у відповідності з ансамблем критого центрального колгоспного ринку». Слід відзначити, що на ці дії місцева влада одержала не лише дозвіл центру, але і згоду полтавського єпископа Аліпія [16].

Якщо на початку 1958 року у регіоні нараховувалося 262 церкви та молитовних будинки, що знаходилися у користуванні православних громад (переважна більшість із них — 235, була розташована у сільській місцевості), то на 1 січня 1965 р. на державному обліку їх залишилося лише 62 [17; 18]. Після масштабного погрому у Полтаві залишилась діяти лише одна Спаська церква.

У подальшому такого масштабного наступу на Церкву, як у добу правління М. Хрущова, не спостерігалось, але його наступники і не відмовились від атеїстичної політики та курсу на повне викорінення релігії з життя населення. Храмів, зачинених раніше, не відкривали, належного фінансування культових пам'яток, що залишились на обліку, не проводили, а планомірна політика скорочення кількості існуючих храмів і монастирів продовжувалась. На 1975 р. в області вже нараховувалося сім «безрелігійних районів» (Гребінківський, Кременчуцький, Машівський, Полтавський, Решетилівський, Чутівський, Шишацький) на території яких не діяло жодної церкви чи молитовного будинку [19].

На місці багатьох церков і храмів зводили споруди господарського чи адміністративного призначення, чим, здебільшого, і мотивували необхідність закриття та знищення церков. Так, на місці Свято-Троїцький храму організували сільськогосподарські виставки, на яких демонстрували досягнення колгоспів і радгоспів. Потім тут же спорудили пам'ятник Сталіну. На місці Церкви Стрітіння Господнього побудували кінотеатр «Салют». На місці Кафедрального Спасо-Преображенського храму розмістили колгоспний ринок. Приміщення церкви

при архієрейському будинку у Полтаві було віддано під клуб культури незважаючи на те, що церква була на обліку як пам'ятка архітектури. Приміщення Хрестовоздвиженського жіночого монастиря були передані педагогічному інституту, що використовував їх як гуртожиток для своїх студентів і викладачів. Пізніше житлові корпуси монастиря були передані обласній допоміжній школі-інтернату для розумово відсталих дітей [1]. Це завдало непоправимих втрат як самим спорудам, так і цінностям, що тут зберігалися.

Але незважаючи на посилення тиску держави на духовенство та релігійні організації, церква не послабила свого впливу на віруючу частину населення. Люди все одно активно йшли до церкви і дотримувалися звичаїв. Так, на храмове свято 22 травня 1958 р. біля церков Сари, Крутьки та Малі Будища Гадяцького району Полтавської області було зафіксовано близько 3-х тис. осіб, у т.ч. понад 600 чол. молоді та дітей [20]. Перевіряючи з обуренням доповідали, що у цей день, окрім механізаторів, ніхто у полі не працював.

Достатньо високим залишався рівень релігійності населення. Наприклад, в Опішнянському районі Полтавської області у 1958 р. було охрещено 89% новонароджених і поховано з відправленням релігійних обрядів 77% всіх померлих, у Кобеляцькому районі у 1963 році було охрещено 67% новонароджених і поховано з відправленням попом релігійних обрядів 70% всіх померлих [12; 21]. Збільшення кількості релігійних обрядів у цей період спостерігається і в інших областях і регіонах УРСР [12].

Отже, у результаті окресленої політики за роки існування радянської влади на території теперішньої Полтавської області було знищено близько 700 храмів або 90% від усіх існуючих, значно послаблено інститут духовенства, зруйновано цінний історико-культурно-архітектурний комплекс. У результаті масштабної антирелігійної кампанії громадянські права та свободи, що є основним елементом

кожної демократичної держави, були грубо порушені пануючою комуністичною партією, а релігійні традиції, які становлять частину будь-якої цивілізованої культури, знищені. У підсумку подолати релігійні пережитки та встановити суто атеїстичне світосприйняття серед населення так і не вдалося, проте зазначена кампанія спричинила появу цілої низки негативних тенденцій, які мають свій прояв в Українській державі і сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бака М.В. В роки повоєнної відбудови та «відлиги» (1945-1965) / М.В. Бака, М.І. Лахижа / Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – С. 190-210.
2. Войналович В. Доля Полтавського Преображенського Кафедрального собору в період антирелігійної кампанії на рубежі 50-60-х років / В. Войналович // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / Відп. ред., упорядник Войналович В.А. – Полтава, 1994. – С. 134-137.
3. Воля П. До питання про знищення православних церков Полтавщини / П. Воля // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / Відп. ред., упорядник Войналович В.А. – Полтава, 1994. – С. 260-261.
4. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – С. 259-261.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.3121, оп.1, спр.57, арк.35.
6. Центральний державний архів вищих органів та управління України (далі – ЦДАВО), ф.166, оп.2, спр.456, арк.212.
7. ЦДАВО, ф.2, оп.7, спр.162, арк.93.
8. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – С. 537.
9. ДАПО, ф.П-15, оп.1, спр.1723, арк.81.
10. Журавель Г. Громадські ініціативи в збереженні пам'яток церковної архітектури на Полтавщині (1960-90-ті роки) / Г. Журавель, І. Гавриленко // 2000-ліття християнства – слава віка в історії людства: Матеріали наук. читань, 4 січня 2000 року. – Полтава: АСМІ, 2000. – С. 80-83.
11. ЦДАВО, ф.Р-4648, оп.1, спр.151, арк.2.
12. ЦДАВО, ф.Р-4648, оп.1, спр.188, арк.7, 61.
13. ЦДАВО, ф.Р-4648, оп.1, спр.200, арк.2.
14. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Ред. кол.: А. Колодний та ін. – Т. 3: Православ'я в Україні. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – С. 450.
15. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 423.
16. ЦДАВО, ф.4648, оп.1, спр.323, арк.8-9.
17. ДАПО, ф.4085, оп.4, спр.228, арк.74.
18. ЦДАВО, ф.4648, оп.1, спр.433, арк.1.
19. ЦДАВО, ф.4648, оп.7, спр.9, арк.33-34.
20. ДАПО, ф.4085, оп.16, спр.201, арк.242.
21. ДАПО, ф.7055, оп.7, спр.73, арк.39-42.

Тевікова Ольга Нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період функціонування радянської влади (20-60-і рр. XX ст.)

Автор характеризує у статті умови функціонування релігії та церкви у період радянської влади в Україні. Проаналізовано масштаб антирелігійної кампанії, методи руйнування церков і наслідки політики атеїзму.

Ключові слова: релігія, антицерковна кампанія, войовничий атеїзм, культові споруди, архітектурні та культурно-історичні пам'ятки

Тевікова Ольга Уничтожение культовых архитектурных памятников Полтавщины в период функционирования советской власти (20-60 гг. XX в.)

Автор характеризует в статье условия функционирования религии и церкви в период советской власти в Украине. Проанализированы масштаб антирелигиозной кампании, методы разрушения церквей и последствия политики атеизма.

Ключевые слова: религия, антицерковная кампания, воинствующий атеизм, культовые сооружения, архитектурные и культурно-исторические памятники

Tevikova Olga *The destruction of religious architectural monuments in Poltava region during to operation of the Soviet Power in 1920-1960th*

The author characterizes in the article the conditions of the functioning of religion and the Church during the period of Soviet power in Ukraine. To analyzed the scale of the antireligious campaign, the methods of the destruction of churches and implications of the policy of atheism.

The author concludes that as a result of large-scale antireligious campaign civil rights and freedoms, which is a key element of every democracy were grossly violated the ruling Communist Party and religious traditions that are part of any civilized culture destroyed. In the end, overcome vestiges of religious and establish a purely atheistic worldview population and failed, but indicated the campaign had led to a number of negative trends that have manifested in the Ukrainian State today.

Keywords: *religion, antireligious campaign, militant atheism, religious architectural monuments, cultural and historical monuments*

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 22.05.2016 р.